

Âlî Paşa

vasiyetnamesine
dair birkaç
yeni bilgi*

Me h m e d
Emin Âlî Pa-
şa (1814-
1871), Os-
manlı mo-
dernleşmesinin önemli bir saf-
hası kabul edilen Tanzimat
döneminin uzun süre iktidar-
da kalan devlet adamı olarak

hem siyasî hem de sosyal alanda pek çok yeniliğin başlatıcısıdır. Bununla birlikte otoriter kişiliği sebebiyle gerek sultan gerekse devlet adamları tarafından seilmeyen ve çekinilen Âlî Paşa, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerince de devletin gidişatındaki aksaklıkların baş müsebbibi olarak görülmüştür. Vefatından sonra icraatları şiddetle eleştirilen Âlî Paşa, aynı zamanda ismini tartışmalardan uzak tutmayacak vasiyetnamelerin sahibi olarak da anılmıştır.

Bu makalede öncelikle, Âlî Paşa vasiyetnamelerine dair bugüne kadar yapılmış çalışmalar ve ulaşılan bilgiler hakkında kısa bir değerlendirmede bulunulacak, daha sonra bugüne kadar bilinmeyen ve atıf yapılmayan Türkçe Âlî Paşa vasiyetnamesinin ilk neşri tanıtılacak, nihayet Âlî Paşa'ya atfedilen Türkçe vasiyetnamenin neşri üzerine yapılan tartışmalar hakkında bilgi verilirken vasiyetnamenin gerçekliği de tartışılacaktır.

I

1. Âlî Paşa vasiyetnamesi üzerine yapılan tartışmalara kaynaklık eden ilk önemli metin, Mehmed Galib'in "Tarihden Bir Sahife: Âlî ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri" başlığını taşıyan makalesidir.¹ Sözkö-

* Bu makalenin yazılması esnasında yardımlarını gördüğüm muhterem zevâtı burada zikretmek istiyorum. Değerli hocam İsmail Kara, özellikle metnin yazımında yol gösterici olmuş ve makaleyi okuyarak eleştirilerde bulunmuştur. Kendisine teşekkür ediyorum. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgelerin temininde yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Zeynep Süslü'ye ve Emine Saadet Öner Hanımefendi'ye de müteşekkirim.

1 Mehmed Galib, "Tarihden Bir Sahife: Âlî ve Fuad Paşaların Vasiyetnameleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, sy. 2 (1 Haziran 1326), s. 70-74.

nusu yazı, Âlî ve Fuad Paşaların vasiyetnamelerinin gerçekliğini tartışmakta ve kesin bir dille sahte olduklarını iddia etmektedir. Âlî Paşa'nın vefatının hemen sonrasında gazetelerde Paşa'ya atfedilen bir vasiyetname yayımlandığını belirten Mehmed Galib, makalesinde bu vasiyetnamenin yayınladığı tarihi ve yayın organı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Yazar, Âlî Paşa vasiyetnamesi ile birlikte Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinin yazarı olarak da "ihtimal" kaydını zikrederek İranlı Melkum Han'ı² göstermektedir.³

2. "Tanzimat Devri İçin Bir Bibliyografya" başlıklı çalışmanın sahipleri Faik Unat ile Selim Gerçek, Âlî Paşa vasiyetnamesini tarih belirtmeksizin matbu olarak kaydetmektedir.⁴ Kütüphane taramalarımızda sözkonusu esere rastlanmamıştır.

3. Âlî Paşa vasiyetnamesiyle ilgili bir diğer tetkik de Roderic Davison'a aittir. Davison, Mehmed Galib'in yukarıda sözü edilen makalesine dayanarak Âlî Paşa'nın ölümünden sonra dönemin gazetelerinde Türkçe bir vasiyetname yazıldığına dair bir bilginin olduğunu, fakat bu

2 Mirza Melkum Han (1833-1908), İranlı bir diplomat ve gazetecidir. Babası Mirza Yakub Han, İslâmiyet'i kabul etmiş bir Ermeni'dir. Eğitimine Paris'te devam etti, yedi yıl Avrupa'da kaldı. 1850'de İran'a döndükten sonra Darülfünun'daki Avrupalı hocalara tercümanlık etmek ve Nasiruddin Şah için özel mütercimlik yapmakla görevlendirildi. Melkum Han, Tahran'a dönüşünden sonra buradaki Mason locasına katıldı. 1861'de İstanbul'a geldi. Bu yıllarda Arap harflerinin ıslahı meselesiyle meşgul oldu. 1872'de Londra elçiliğine tayin edildi. Bu görevde on altı yıl bulundu. Bu yıllarda İran'ın yüksek makamlarındaki kişilerle mektuplaştı. 1890'da *Kanun* isiminde çıkardığı Farsça gazete İran modernleşmesinde önemli bir fonksiyon icra etti. Yayımlanmamış pek çok eseri olmakla birlikte neşredilenleri şunlardır: *Külliyat-ı Melkum*, 1328/1908; *Mecmua-yı Asâr-ı Mirza Malkom Khan*, 1327. Melkum Han'ın Tebriz'de yayınlanan *İttihad* gazetesinde de 1326/1908'de üç tiyatro eseri yayımlanmıştır; bkz. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1959, c. IV, s. 463. Geniş bilgi için bkz. Hamid Algar, "Malkom Khan", *EL*, c. VI, s. 291-292; Antony Black, *The History of Islamic Political Thought*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2001, s. 288-291. Arap harflerinin ıslahı meselesiyle ilgili olarak Melkum Han'ın *Hürriyet* gazetesine yazdığı Farsça mektup ve tahlili için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", *Belleten*, XVII/66 (Nisan 1953), s. 227-233.

3 Mehmed Galib, a.g.m., s. 70.

4 Faik Unat-Selim Gerçek, "Tanzimat Devri İçin Bir Bibliyografya" *Tanzimat I*, M.E.B. Yayınları, 2. bsk. (1. bsk. 1940), İstanbul 1999, c. II, s. 982.

5 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1963, s. 416. Eserin Türkçe tercümesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Papirüs Yayınları, İstanbul 1997, c. II, s. 202.

bilginin varsayımdan öteye gitmediğini belirtmektedir.⁵ Âlî Paşa vasiyetnamesine dair kendisinin gördüğü tek belgenin, 1910'da *La Revue de Paris*'de yayınlanmış metin⁶ olduğunu ifade eden Davison, Âlî Paşa'nın Fransızca yazabilmekle birlikte Türkçe bir vasiyetname yazmış olmasının daha ihtimal dahilinde olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Âlî Paşa'nın görüşlerinin iyi bir özeti olan Fransızca vasiyetnamenin, Fransa'da eğitim görmüş ve iyi Fransızca bilen Melkum Han tarafından yazılma ihtimali teorik açıdan mümkün gözükmele birlikte bu düşünce de yazara göre bir varsayımdır. Âlî Paşa'nın siyasal bir vasiyetname yazması ise Davison'a göre mümkün değildir. Fakat yazar, çalışmasının bütününde olduğu gibi bu kanaatini de ihtiyatlı bir tavırla bir varsayım olarak ileri sürmektedir.

4. Âlî Paşa vasiyetnamesine dair bilinenlere yeni bir bilgi ilave etmele birlikte, vasiyetnamenin Paşa'ya aidiyeti hususunda kanaat belirtmesi açısından Cemil Meriç'in makalesini zikretmek gerekmektedir.⁷ Fransızca Âlî Paşa vasiyetnamesinin bazı bölümlerini Türkçe'ye çeviren Meriç, vasiyetnamenin “mevsûkiyetinden şüphe etmek için hiçbir ciddi sebep” olmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte yazar, bu görüşünü delillendirmemiştir.⁸

5. Engin Deniz Akarlı'nın *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âlî ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri* isimli kitabı, Âlî Paşa vasiyetnamesi ile birlikte Fuad Paşa vasiyetnamesi üzerine de yapılmış en geniş çalışmadır.⁹ Akarlı, eserinde Âlî Paşa vasiyetnamesinin iki ayrı nüshasını neşretmiştir: Birincisi 1910'da *La Revue de Paris*'de yayınlanmış, 1871 tarihli Fransızca Âlî Paşa vasiyetnamesinin tercümesidir. İkinci nüsha ise Yıldız Esas Evrakı arasında bulunan Türkçe Âlî Paşa vasiyetnamesinin sadeleştirilmiş metnidir. Yazar, çalışmasında 1871 tarihli Fransızca Âlî Paşa vasiyetnamesinin II. Abdülhamit'e takdim edilmiş biri 1893 tarihli iki sûretini de tesbit etmektedir. Akarlı, yazarları şüpheli olmakla birlikte her iki devlet adamının görüşleriyle büyük uyum göstermesi bakımından vasiyetnamelerin önemli vesikalar olduğunu vurgulamaktadır.

6 [Aali Pacha], “Testament Politique”, *Extrait de la Revue de Paris*, c. XVII/7 (Mart-Nisan 1910), s. 505-524 ve sy. 9 (Mayıs-Haziran 1910), s. 105-124.

7 Cemil Meriç, “Âlî Paşa'nın Siyasî Vasiyetnamesi”, *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, 2. bsk. (1. bsk. 1974), İstanbul 1996, s. 32-44.

8 Meriç, *a.g.e.*, s. 44.

9 *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âlî ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, çev.-nşr. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. ix.

6. Bu alanda en son yapılmış çalışma Fransızca Âlî Paşa vasiyetnamesinin tıpkı basımıyla birlikte tercümesini içeren Fuat ve Süphan Andıç'ın *Sadrızam Âlî Paşa Hayatı Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi* isimli eseridir.¹⁰ Bu çalışma, aynı yazarların 1996'da *The Last of the Ottoman Grandees* isimli kitabın genişletilmiş Türkçe baskısıdır. Söz konusu eser, Fransızca Âlî Paşa vasiyetnamesinin tıpkı basımını neşretmenin dışında büyük ölçüde yukarıda zikredilen eserlerde verilen bilgilerin tekrarıdır. Bununla birlikte eserde, 1910'da neşredilen Fransızca vasiyetnamenin Paşa'ya aidiyeti delilleri zikredilmeksizin kesin kabul edilmekte,¹¹ yine aynı usulle Âlî Paşa'nın vefatının hemen akabinde yayınlandığı rivayet edilen Türkçe vasiyetnamenin varlığı da göz ardı edilmektedir.¹²

7. Âlî Paşa üzerine yapılan biyografik çalışmalarda ise her iki vasiyetnameye dair bir bilginin bulunmayışı ilginçtir. Bu çalışmalardan başlıcalarını zikredek olursak; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*'de Âlî Paşa vasiyetnamesine dair herhangi bir kayıt düşmemiştir.¹³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* kitabında ise Âlî Paşa'ya ayrılan bölümde vasiyetnamenin varlığı, gerçekliği ve yazarı hakkında hiçbir bilgi yoktur.¹⁴ İnal'ın, Mehmed Galib'in 1328 tarihli makalesini görmemiş olması düşünülemez. Fakat yazarın, bu vasiyetnamelere yer vermeyişi, vasiyetnamelerin mevsûkiyeti ile ilgili bir tavır olarak değerlendirilebilir. A.H. Ongunsu'nun Millî Eğitim Bakanlığı'nun yayınladığı *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Âlî Paşa" maddesinde de Âlî Paşa vasiyetnamesine dair bir bilgi verilmemiştir.¹⁵ Biyografik çalışmalar içerisinde sözkonusu edeceğimiz son metnin sahibi Kemal Beydilli ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Âlî Paşa" maddesinde, Engin Deniz Akarlı'nın *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âlî ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri* kitabını bibliyografyasında zikretmekte, fakat Âlî Paşa vasiyetnamesine dair bir bilgi vermemekte ve herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır.¹⁶

10 Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Sadrızam Âlî Paşa Hayatı Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, 144 s.

11 Fuat Andıç-Süphan Andıç, *a.g.e.*, s. 9.

12 "Mehmet Galib vasiyetnamenin Türkçe olarak gazetelerde basılmış olduğunu yazar. Bu hususta da kat'î bir bilgimiz yok. Fakat basılmış olsaydı kanaatimizce büyük tarihçi İnal'ın bunu bulmamasına imkân yoktu"; bkz. Fuat Andıç-Süphan Andıç, *a.g.e.*, s. 11, dipnot 2.

13 Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul 1928, s. 56-101.

14 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, 3. bsk., İstanbul 1982, c. I, s. 4-58.

15 A.H. Ongunsu, "Ali Paşa", *İA*, M.E.B. Yayınları, c. I, s. 335-340.

16 Kemal Beydilli, "Âlî Paşa", *DİA*, c. II (İstanbul 1989), s. 425-426.

Görüldüğü üzere Âlî Paşa'ya atfedilen fakat aidiyeti kesinleşmeyen iki vasiyetname metni bilinmektedir. Bu metinlerden Fransızca olanı, muhtevasının genişliği ve Âlî Paşa'nın fikirleriyle mutâbakatı sebebiyle araştırmacılar tarafından daha fazla kabul görmüş ve çalışılmıştır. Akarlı'nın neşrettiği arşiv kaynaklı Türkçe vasiyetnamenin ise muhteva bakımından daha dar kapsamlı oluşu nedeniyle üzerinde fazla durulmamıştır. Bununla birlikte bizim bulduğumuz belgeler, bu vasiyetname metni üzerine olup araştırmamızın konusu Türkçe vasiyetnamenin mevsûkiyeti olacaktır.

II

Âlî Paşa'nın vefatından (7 Eylül 1871/22 Cemâziyelâhir 1288) yaklaşık on gün sonra *Diyojen* gazetesinde “Sadr-ı Sâbık Müteveffâ Âlî Paşa Merhumun Vasiyetnamesidir” başlığı ile imzasız bir yazı yayınlanır.¹⁷ Vasiyetname metinleri içerisinde zikredilmeyen ve bilinmeyen bu metin, “Vatanın İhtiyacâtı” başlığı altında on iki maddelik bir ıslahat programını içerir. Esas itibarıyla Âlî Paşa sadaretinden sonra gelen Mahmud Nedim Paşa hükümetinden beklenen icraatları içeren vasiyetname, her bir maddesini *İbret* ve *Hadîka* gazetesinde müstakil makaleler¹⁸ haline getirecek olan Namık Kemal tarafından yazılmıştır. Kemal yine *Diyojen*'de yayınlanan ve daha sonra *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye* eserine de alınan, “Haddin Var İse Bir Meslek Tut Da Onda Devam Et” başlıklı makalesinde bu yazının kendisi tarafından yazıldığını ifade etmektedir.¹⁹ Mizahî bir üslupla yazılan bu makale, bilinen

17 [Kemal], “Sadr-ı Sâbık Müteveffâ Âlî Paşa Merhumun Vasiyetnamesi”, *Diyojen*, no. 51 (7 Eylül 1287), s. 1-2; bkz. Ek I. Bu yazı için ayrıca bkz. Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. bsk., İstanbul 1997, s. 24-25. Bu makalenin Kemal'e aidiyetini teyiden bkz. Efdal Sevinçli, “Namık Kemal'in *Diyojen*'deki İmzasız Yazıları Sorunu”, *Tarih ve Toplum*, V/26 (Şubat 1986), s. 127-128.

18 Vasiyetnamede maddeler halinde ifade edilen fikirler, tesbit edebildiğimiz kadarıyla Namık Kemal'in şu makalelerinde daha geniş ele alınmıştır: İkinci madde, “Müsavat”, *Hadîka*, no. 5 (14 Teşrin-i sâni 1289), s. 1-2; üçüncü madde, “Tekalif”, *İbret*, no. 87 (7 Zilkade 1289), s. 1-2; beşinci madde, “Sanat ve Ticaretimiz”, *İbret*, no. 57 (19 Ramazan 1289), s. 1-2; “Ziraatimiz”, *İbret*, no. 61 (25 Ramazan 1289), s. 1-2; yedinci madde, “Rumeli Demiryolları Hakkında”, *İbret*, no. 58 (20 Ramazan 1289), s.1-2; onuncu madde, “Rütbeler”, *İbret*, no. 39 (24 Şaban 1289), s. 1-2.

19 [Kemal], “Haddin Var İse Bir Meslek Tut Da Onda Devam Et”, *Diyojen*, no. 127 (26 Temmuz 1288), s. 1-3. Bu makale için ayrıca bkz. Namık Kemal, *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1327, s. 155-156; Özön, *a.g.e.*, s. 116-118.

vasiyetname metinleriyle hiçbir benzerlik taşımamaktadır. Makalenin dönemin meselelerini ortaya koymaktan öte başka bir iddiası da yoktur. Nitekim yayınlandıktan sonra herhangi bir tepki doğurmamıştır. Bununla birlikte Paşa'nın vefatının hemen ardından böyle bir yazının yayınlanmış olması, sözkonusu vasiyetnamelerin gerçekliği hakkındaki şüpheleri kuvvetlendirmektedir.

Bu metnin neşrinden kısa bir süre sonra *Hakayıku'l-Vekayi* gazetesinde Âlî Paşa'ya atfedilen ve "Âlî Paşa Merhumun Vasiyetnamesidir" başlığını taşıyan başka bir vasiyetname yayınlanır.²⁰ Mehmed Galib'in, Âlî Paşa'nın vefatı üzerine gazetelerde yayınlandığını belirttiği vasiyetname metni bu olmalıdır. Sözkonusu vasiyetname, Engin Deniz Akarlı'nın Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı (YEE) içerisinde²¹ bulup "şimdiye değin hiçbir yerde yayımlanmamış" kaydı ile sadeleştirerek neşrettiği metinle aynıdır. YEE'ne kayıtlı metnin girişinde "[1]281 tarihinde sadr-ı esbak Mehmed Emin Âlî Paşa merhumun yazdıkları vasiyetname sûretidir ki mündericâtı mühim ve siyasîdir" notu vardır. Fakat bu kayıttaki [1]281 (Hicrî tarihe göre 1864/65, Rumî tarihe göre 1865/66) tarihini doğru kabul edersek, Türkçe vasiyetnamenin Âlî Paşa'nın vefatından yaklaşık beş altı sene önce yazılmış olduğu ortaya çıkar.²² Aynı kabulde varsayımımıza devam edersek; vasiyetnamenin Âlî Paşa tarafından yazılma ihtimali de akla gelecektir. Fakat metnin içeriği ve üslûbu gözönüne alındığında bu ihtimal zayıflamaktadır. Bununla birlikte Paşa'nın vefatından beş-altı sene önce böyle bir metni kaleme alması veya kendine atfedilen bir vasiyetnamenin yazılmasına izin vermesi otoriter kişiliği ile de örtüşmemektedir.

Sözkonusu Âlî Paşa vasiyetnamesinin yazarı hakkında ulaştığımız bilgiler şunlardır: Mehmed Galib "ihtimal" kaydını zikretmekle birlikte vasiyetnamenin yazarı olarak İranlı Melkum Han'ı göstermektedir.²³ Yazara göre Âlî Paşa tarafından çok fazla iltifat görmeyen Melkum Han, Fuad Paşa'nın vefatını fırsat bilerek sahte bir vasiyetname yazmıştır. Fakat Âlî Paşa tarafından beklediği kabulü görmemiştir. Bu sebeple Paşa'nın vefatından sonra bu defa onu kötölemek kasdıyla Âlî

20 *Hakayıku'l-Vekayi*, no. 381 (24 Receb 1288/9 Teşrin-i evvel 1871), s. 1-2. Bkz. Ek II.

21 BOA, YEE, 91/18.

22 Engin Deniz Akarlı da bu ihtimal üzerinde durmaktadır; bkz. Akarlı, a.g.m., s. xiv.

23 Mehmed Galib'in, adı geçen makalesinde Türkçe Âlî Paşa vasiyetnamesinin muhtemel yazarı olarak Melkum Han'ı göstermesi, Fransızca vasiyetnamenin yazarı olarak da Melkum Han'ın düşünülmesine sebep olmuştur. Mesela bkz. Davison, *a.g.e.*, c. II, s. 203.

Paşa vasiyetnamesini yayınlamıştır.²⁴ Ebüzziya Tevfik ise *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nde Fuad Paşa'nın *Levant Herald* gazetesinde neşredilen vasiyetnamesinin Melkum Han tarafından yazıldığını kesin bir dille ifade ederken sözkonusu Âlî Paşa vasiyetnamesinin muhtemel iki yazarından söz etmektedir: Ethem Pertev Efendi [Paşa]²⁵ ve *La Turquie* muharrirlerinden *Müsamerat-ı Kostantiniye* yazarı Mismir.²⁶ Ebüzziya Tevfik'in zikrettiği bu iki yazarın gerçekte Âlî Paşa vasiyetnamesini yazıp yazmadığını veya vasiyetnamenin Mehmed Galib'in iddia ettiği gibi Melkum Han'ın olup olmadığını tahkik edebilecek bilgilerden şimdilik uzağız.

Fransızca Âlî Paşa vasiyetnamesinden şekil ve muhteva bakımından oldukça farklı olan Türkçe vasiyetname, neşrinden sonra birkaç gazetenin iştirak edeceği bir tartışma başlatmıştır. *Hakayku'l-Vekayi* gazetesinde Âlî Paşa vasiyetnamesinin yayınından hemen bir gün sonra *The Levant Herald* gazetesinde imzasız bir yazı neşredilir.²⁷ Bu yazıda Âlî Paşa'ya atfedilerek yayınlanan metnin, bir siyasî projenin programı olmaktan ziyade Paşa'nın mesleğini ve düşüncelerini ifade etmesi bakımından bir vasiyetname olarak kabul edilebileceği belirtilmektedir. Fakat yazının sahibi vasiyetnamenin yayın organı olarak *Hakayık* gazetesini yerine, *Basiret*'i gösterdiğinden bu yazıya cevaben *Basiret* gazetesinde şu beyanat yayınlanır:

24 Mehmed Galib, a.g.m., s. 72-74.

25 İbrahim Ethem Pertev Paşa, 1824 [1240 h.]'de Erzurum'da doğmuştur. Halil Rifat Paşa'nın Trabzon valiliği esnasında yirmi iki yaşında mektupçuluğa tayin olunmuştur. Halil Rifat Paşa'nın valilikten alınmasıyla onunla birlikte İstanbul'a gelmiş, Halil Rifat Paşa'nın maiyetinde Anadolu'da çeşitli görevlerde bulunmuş, Paşa'nın teşvikiyle Fransızca öğrenmiştir. Berlin sefaret başkabeti görevinde bulunmuş, bu esnada Almanca ile birlikte fen bilimleri ve resim çalışmıştır. Berlin'de üç yıl kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüş, çeşitli memuriyetlerden sonra Siroz kaymakamlığına tayin olunmuştur. Mahmud Nedim Paşa'nın sadareti esnasında Kastamonu'ya vali tayin edilmiş, bu görevi sırasında vefat etmiştir (1872). Paşa'nın Viktor Hugo, Jean Jacques Rousseau ve Voltaire'den pek çok tercümesi ve aynı zamanda çeşitli alanlarda yazılmış eserleri vardır. Pertev Paşa'nın hayatı ve eserleri için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yayınları, 3. bsk., İstanbul 1988, c. III, s. 1325-1337. Paşa, Arifi Paşa ile birlikte Fuad Paşa'nın vasiyetnamesini Türkçe'ye çevirmiştir; bkz. Mehmed Galib, a.g.m., s. 72.

26 Charles Mismir, Fransız gazeteci ve yazar. *La Turquie* gazetesini idare etmek göreviyle İstanbul'a gelmiş, dönemin ileri gelen devlet adamlarıyla yakın ilişkilerde bulunmuştur. Âlî Paşa'nın Girit'e gidişi esnasında Paşa'nın Fransızca katibi olarak görevlendirilmiştir. Bu dönemdeki siyasî hadiseleri Mismir, Türkçe'ye *Hatırat-ı Âlem-i İslâm* (çev. Mehmed Rauf, Matbaa-ı Vilayet, Bursa 1909, 304 s.) ismiyle tercüme edilen eserinde anlatmaktadır.

27 *The Levant Herald*, 10 October 1871/25 Receb 1288, s. 675.

“*Hakayık*’ın geçenki nüshasında Âli Paşa merhumun vasiyetnamesi diyerek neşr eylediği bendi *Levant Herald* gazetesi görüp ‘bu vasiyetnameyi *Basiret* neşreylemiş ise de müteveffa-yı müşarun ileyhin ittihaz ettiği mesleği demektir’ diyerek cerh eylemiştir. Halbuki biz böyle bîesas şeyleri gazetemize derc eylemek şöyle dursun mütalaa bile etmeyeceğimizden *Levant Herald* gazetesi muharririne tashih-i keyfiyet için hâlisâne ihtar ederiz.”²⁸

İstanbul basınında Âli Paşa’ya aidiyeti ihtimal dahilinde bile görülme-yen bu metin, *Diyojen* gazetesinde yine imzasız, iki sayı sürece-k uzunca bir yazıyla tenkit edilir.²⁹ *Yeni Osmanlılar Tarihi*’nden Ebüz-ziya Tevfik’e ait olduğunu öğrendiğimiz³⁰ bu yazıda, vasiyetnamenin Âli Paşa’ya atfedilemeyeceği birçok noktadan ispat edilmeye çalışılır. Ebüzziya Tevfik Bey, *Hakayık-ı Vekayi* gazetesinde neşredilen vasi-yetnamenin, mukaddimesinde ifade edildiği gibi Paşa’nın hastalığı es-nasında yazılmadığını iddia etmektedir. Ona göre dil ve üslup itibariy-le de bu yazı Paşa’ya ait olamaz.³¹ Ebüzziya Tevfik’in bu iddiasına Pa-şa’nın resmî³² ve gayr-ı resmî yazılarında³³ kullandığı dil ve üslup gö-

28 *Basiret*, no. 492 (26 Receb 1288/29 Eylül 1287), s. 3.

29 [Ebüzziya Tevfik], “Vasiyetname”, *Diyojen*, no. 59 (4 Teşrin-i evvel 1287), s. 1-3; devamı *Diyojen*, no. 61 (11 Teşrin-i evvel 1287), s. 1-3’te yayınlan-mıştır.

Bu makale yanlışlıkla Namık Kemal’e ait gösterilmiştir; bkz. Mustafa Can, *Namık Kemal Bibliyografyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anka-ra 1988, s. 200.

Namık Kemal, *Hakayık-ı Vekayi* gazetesini eleştirdiği “Hadd-i Te’dir” başlıklı imzasız yazısında, sözkonusu gazeteyi yalandan “vasiyetname” icad etmekle suçlamaktadır. Bu yazıda kastedilen vasiyetname metni, Türkçe Âli Paşa vasiyetnamesi olmalıdır: “Ne terbiyeli bâhis! Hücum-ı mütevaliyeye ta’rîz etmek rezalet imiş de yalandan vasiyetname, yalandan İngiliz mektubu, yalandan Almanya gazete muhakemesi ihtira’ etmek, ya-landan şehir-ayinde Tophane önünde dizilen sallar Mısır’dan gelen fişenk-lerden istiâne eylediğini ilan eylemek, her kim altmış pare ve gurus verirse yalandan kafiyeli nesirler ile sahife sahife manasız medihalar yazmak, hâsılı gazeteyi dua-gû vazife kağıdı zannelemek nedir? Bunun adına her-kesin anlayacağı sûrette edebsizlik mi diyelim? Yoksa yeni bir tabir mi ara-yalım?”; “Hadd-i Te’dir”, *İbret*, no. 15 (27 Rebiulâhîr 1289/21 Haziran 1288), s. 4.

30 Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Ziyad Ebüzziya, Kervan Ya-yınları, İstanbul 1973, c. II, s. 180.

31 [Ebüzziya Tevfik], “Vasiyetname”, *Diyojen*, no. 59 (4 Teşrin-i evvel 1287), s. 1.

32 Âli Paşa’nın 3 Şaban 1274 tarihli lâyihası için bkz. Hayreddin, *Vesâik-i Ta-rihiye ve Siyasiye*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1326, c. V, s. 72-81.

33 Âli Paşa’nın, damadı Ziverpaşazâde Salahattin Bey’e yazdığı 17 Şaban 1272 tarihli mektupta kullandığı dil ve üslup özellikleri için bkz. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, c. I, s. 178.

zönüne alındığında hak vermek gerekmektedir. Nitekim Girit'te Âlî Paşa'nın Fransızca katibliğini yapan Mismar, "Paşa'nın ifade-i efkâr ve intihab-ı kelimâtta yüksek bir iktidar ve fetaneti" olduğunu ifade etmektedir.³⁴

Ebüzziya Tevfik, vasiyetnamenin mukaddimesinde Paşa'nın her türlü garaz ve nefsaniyetten uzak halde vasiyetnameyi kaleme aldığına dair verdiği teminatı, Âlî Paşa'nın kendi şahsiyetine bir hakaret olarak görmekte ve bu sebeple sözkonusu ifadeyi vasiyetnamenin sahte oluşuna bir delil kabul etmektedir.³⁵ Metinde geçen ifade bozukluklarını, mantık hatalarını, Âlî Paşa'nın siyaseten icra etmeyeceği politikaları, islahat projelerini eleştiren Ebüzziya Tevfik, vasiyetnamenin hiçbir sûretle Âlî Paşa kaleminden çıkmış olamayacağını iddia etmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla *Diyojen*'de neşredilen Ebüzziya'nın bu yazısına hiçbir itirazda bulunulmamıştır. Sözkonusu vasiyetnamenin yayımlandığı *Hakayıku'l-Vekayi* gazetesinde de hem vasiyetname metnini takiben hem de İstanbul gazetelerinde yazılan itirazlara cevaben bir yazı neşredilmemiştir. Bilindiği gibi Fuad Paşa vasiyetnamesinin neşri üzerine ailesinden ve devlet ricâlinden vasiyetnamenin mevsûkiyeti hakkında görüşler ileri sürülmüş ve yayınlanmıştır.³⁶ Bununla birlikte Âlî Paşa vasiyetnamesine dair dönemin hem devlet ricâli hem de Paşa'nın ailesi tarafından bir görüş bildirilmiş ve neşredilmiş değildir.

Netice olarak, İstanbul basınında kabul görmemiş ve gerçekliği reddedilmiş *Hakayık* metninin Âlî Paşa'ya aidiyeti mümkün gözükmemektedir. Aynı zamanda bu metnin doğurduğu tartışma, o gün için gerçek bir Âlî Paşa vasiyetnamesinin mevcudiyetinin de şüpheli olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde gerçek bir vasiyetnamenin ortaya çıkması veya ona ait bir bilginin dönemin kaynaklarında zikredilmesi gerekirdi. Bu sebeple, neşri 1910 gibi geç bir tarihte yapılan Fransızca Âlî Paşa vasiyetnamesinin ulaşılan bu bilgiler çerçevesinde tekrar yorumlanması gerektiğini düşünmekteyiz.

³⁴ Mismar, *a.g.e.* s. 52.

³⁵ Ebüzziya Tevfik, *a.g.m.*, s. 2.

³⁶ Orhan Köprülü, "Fuad Paşa", *DİA*, c. XIII (İstanbul 1996), s. 204.

EK I

Sadr-ı Sâbık Müteveffa Âlî Paşa Merhumun Vasiyetnamesi

“Fuad Paşa merhumun vuku-ı vefatı akabinde vasiyetnamesi ne sûretle ilan olunduğu ma‘lûm-ı sığâr u kibâr ve bu zât-ı meâlî-simâtın müşarun ileyhın mâ-dûnunda olmadığı dahi emr-i aşikâr bulunmağla bir vasiyetname yadigâr etmesi cây-ı teaccüb değıldir. *Diyojen*’den ise hiçbir şey hafı ve mestûr olamayacağından işte sûretini neşr u işâ‘a ediyoruz:

Vatanın İhtiyâcâtı

Evvelen, ecânibe kadrinin mâ-fevkinde yüz verib şımartmamak ve beh-tahsis hiçbir işe ecnebiden memur nasb u tayin etmemek.

Sâniyen, müsâvâtı ta‘mim etmek.

Sâlisen, tedricen te‘diye-i düyûn-ı milliyeye sarf-ı mesâi ve makderet etmek.

Râbi‘an, istikraz usûl-i muzırrını ref‘ ü ibtal etmek.

Hâmisen, fenn-i ziraat ve umûr-ı ticaret ve husus[en] sanatı terakkî ettirmek.

Sâdisen, menâfi‘-i millet-i Osmaniyeyi hâlisâne tefekkür eden *Diyojen* gazetesinin nush u pendini istimâ‘ ve hususen Matbuat Kanunnamesi bâ-bında onun re‘yini istifşâr etmek.

Sâbi‘an, memâlik-i Osmaniyeyi serâpâ ihâta eden ormanları ve ma‘âdin-i muhtelifeyi istikametli ellerle işlettirmek.

Sâminen, ecnebi kumpanyalarına rekabetle fabrika ve vapur kumpanyalarının tesis ve devamı hususunda sarf olunacak nukûda acımamak.

Tâsi‘an, lüzumun haricinde bulunan tezyinâta heves kaidesini vatandan dûr etmek için evvelen vükelâ peyrev olmak.

Âşiran, erbâb-ı liyakatin kadri derecesinde rütbesini terfi‘ ve dirayetsizleri pes-pâye etmek.

Hâdiâşer, râşî ve mürteşîleri ve umûr-ı memuresini sû-i istimal ile millet zenbilini babası zannedenleri mahv u izâle etmek.

Sânâşer, esas-ı terbiye ve insanıyet olan mekâtibin hâlini teccessüs ve ıslah etmek.

[*Diyojen*’in notu:] İşte Âlî Paşa gibi zât-ı âlî-kadr *Diyojen*’in efkâr-ı hâlisâne ve etvâr-ı muhikkânesini tahsîn ve bu efkâr-ı sahihâyı halefleri olan zevât-ı meâlî-simâta tavsiye ve telkin ettiğini ağızınızla kıraat ve gözünüzle rü‘yet ettiniz, artık bunun tekzîb edecek yeri ve şübhe götürür yeri kalmadığı cümle indinde tahakkuk ve teayyün etti. Biz de bu vasiyete ittibâ‘

ve bu emre imtisâlen Matbuat Kanunnamesi hakkında bi'd-defaat derc-i sahife-i makâl ettiğimiz efkârı buracıkta hülâsaten ismâ'ı zimmet-i himmetimize ayn-ı farz ve vazife-i hadd-i mûmtaza lâzımü'l-eda bir farz bildiğimizden ber-vech-i zîr derc u arz ederiz.³⁷

İmzasız, "Sadır-ı Sâbık Müteveffa Âlî Paşa Merhumun Vasiyetnamesi", *Diyojen*, no. 51 (7 Eylül 1287), s. 1-2.

EK II

Âlî Paşa Merhumun Vasiyetnamesidir

Bu vasiyetnameyi agraız-ı beşeriyenin nihayete erdiği bir zamanda yazmış olduğumdan, ahkâm-ı mündericesinde bir gûna habt u hata görüldüğü halde onun kuvâ-yı tabiiyyeme ârız olan zaaf ve fütûra haml ile garaz ve nefsaniyete isnad olunmamasını erbâb-ı insaf ve hamiyete tavsiye ederim.

Müddet-i hayatımda hidemât-ı âliye-i saltanat-ı seniyyede bulduğum umûr-ı mehâmm-ı Devlet-i Aliyye'nin hall ü akdi hususunda ittihâz etmiş olduğum tedâbir-i fevkalâdeden dolayı daima ta'n ü teşnî'e dūçâr olmaktan ekser-i nâsın benim efkârımı takdire muktedir olmadıklarından başka bir şeyi isbat etmez.

Sağlığımda kuvvede kalıp icrâsına muvaffak olamadığım teşebbüsât ve icraâtın benden sonra hidemât-ı âliye-i saltanat-ı seniyyede teferrüd edebilecek bir zât zuhûr ettiği halde onun tarafından fiile getirilmesi için bu vasiyetnameyi kaleme alıp terk etmeği farîzadan addettim.

Erbâb-ı tecrübe ve basirete hafî olmadığı vechile, bir insanın müddet-i hayatında umûm nezdinde kesb-i haysiyet ve itibar etmesi için bulunduğu merâtib-i âliyenin dahl-i küllîsi var ise de kulûb-ı nâsın rıza ve teveccühünü kazanması için baht u tâlî'inin müsaid bulunması da şarttır. İndimde en büyük saadet bir insanın baht u tâlî'i menfaat-i zâtiyesine menâfi'-i umûmiye ile beraber hizmet etmektir.

Hidemât-ı saltanat-ı seniyyede bulunduğum müddetten beri ittihâz etmiş olduğum mesleğin esas bu kaideye mübtenî idiye de hâl u mevkiimin bu niyeti icraya muvâfık ve müsaid olması zımnında evvelemirde icrasına mecbur olduğum bazı teşebbüsâtım bazı kimesneler nazarında takdir olunamayacağını bilip bunun efkâr-ı umumiyeye su-i tesiri olacağını derk ettiğimden bu teşebbüsâtımın semerâtını bir an akdem iktitaf etmek zımnında her ne kadar sa'y u gayret eyledimse de evâhir-i vaktimde ömrümün

37 "Esas-ı Kanunname-i Matbuat" başlığıyla vasiyetnameye ilave edilen kısım buraya alınmamıştır. [N.Y.A.].

adem-i müsaadesini his ve teferrüs ettikçe kalbimde hâsıl olan ızdırab ve keder evân-ı hayatımın cereyanını bir kat daha ta'cil ve teşdid ettirdi.

Benim esas-ı tedâbir ve teşebbüsâtım Devlet-i Aliyye'de tezebzüb ve te-gayyürden berî bir heyet-i hükümet teşkil ile birtakım ağrâz-ı fâsidenin menşe ve menba'ı olup hükümette usul ve kaide hükmüne giren uygun-suzlukları mahv ederek umûr-ı mehâmm-ı saltanat-ı seniyyeyi mihver-i lâ-yıkında idare etmek maksad ve meramına mübtenî olarak ve bu maksadın husûlü ise ehliyet ve liyakat ashabından olan vükelâ-yı fihâm-ı Devlet-i Aliyye'nin mesâlih-i hükümetin rü'yet ve tesviyesine yekdil u yekcihat bulunmaları esbabının tesis ve istikmâline mütevakkıf bulunduğundan bunu evvele mirde kendi nefsimde tecrübe ve icra eylemek lâzım gelmekle icab eden tedâbiri icrada kâh müsaade görmüş ve kâh müşkilât-ı azimeye dü-çâr olmuş isem de asla meftûr olmayıp ta evâhir-i ömrüme kadar bu yolda sa'y u gayret eylemişim. İşte ıslahat-ı lâzıme ve mühimmenin esası bu madde olup bundan mâadası da birer birer zıkr ü beyan kılınır.

Bir sefîne-i seyyârenin derûnunda bulunan yolcularla geminin seyr ü hareketini idare eden kabiliyetli bir kaptanın malumâtı beyninde ne kadar fark var ise Devlet-i Aliyye'nin usûl-i idaresi hakkında avam-ı halk ile res-i idarede bulunan bir zâtın efkârında da o derecede ihtilaf ve mübâyenet olmak tabiidir. Yirmi seneden beri sefîne-i devletin uğradığı fırtınalar içinde ekser re'y-i idarede bulunmuş olduğumdan bu halleri pekâla tecrübe etmişim.

Enzâr-ı âmmeye herşeyi olduğu gibi göstermek gerçi tedâbirimin isabetini isbat edebilir diyse de bu sûretin muvâfık-ı maslahat olmadığını bildiğimden çok defa vuku bulan ta'n ü teşni'e katlanmağa uhdeme muhavvel olunan vazife-i hatîre beni icbar ederdi. Hakkımda vuku bulunan itirazlardan birisi olsun muvâfık-ı hakkaniyet olaydı burada yine şikâyetten ictinâb etmeğe mecbur olurudum. Efkarımın tamamî-i icrasına muvaffak olmak için ömrüm vefa etmediği gibi rüfekâm[in] da hiçbir muâvenet-i samimelerini görmediğime pek müteessifim.

Devlet-i Aliyye, Avrupa devletleri 'idâdına idhal olduğu günden beri gerek mesâlih-i dahiliye ve gerek münâsebât-ı hariciye büsbütün mütegay-yir olup usûl-i idare müzebzzeb bir halde devam etmekte bulunduğundan bunun avâkıb-ı vâhimesini mülâhaza ve mütalaa ederek ona göre bir yol tutmağı iltizâm ile düvel-i ecnebiyenin her gûna bir vesile ile vâki olan te-kâlîf ve müdahalâtını saltanat-ı seniyyenin şân u şevketini muhill olmayacak bir sûrette idare için kâh mûmâşât göstererek vakit kazanır ve kâh ta'dîl ederek imhâl ile tervic etmeğe mecbur olurudum.

Bazı küteh-binân-ı zamânenin nâ-becâ müteheyyic olan gayret-i milliyeleri zü'mleri gibi satvet-i Osmaniyenin iadesini iltizâm edecek yerde etra-

fımızda bulunan milletleri gocundurarak dahil-i memâlikde nice şer u şûrun tehaddüsüne sebebiyet verib bilâkis kuvâ-yı devletin zaaf u füturunu müeddi olduğu hiçbirinin hatırına gelmez.

Devlet-i Aliyye denilen bu heyet-i muazzama-i muhtelifetü'l-eczâmın yekdiğerine tamamen tevfikini ve bir üslub ve usulde idaresi asla kabil olmayıp burada usul ve kaideden ziyade re's-i idarede bulunan sahib-i tedbir bir zâtın içtihadı daha müsmir olur. Millet-i Osmaniye'yi teşkil eden mil-i muhtelifenin birbirlerine olan rekabetinin netâic-i muzırrasını def etmek ve menâfi'-i umûmiye'yi istihsâl için hepsini bir noktaya celb eylemek ve haricden gördükleri sahabetlerin kendülere bahş edeceği menfaat-i hususiyelerini menâfi'-i umûmiyeye îrâs-ı hâlel etmeyecek sûrette dahilden temin etmek ve ara sıra Yunanlılar ve daha emsâli gibi akvâmın her çe bâd-âbâd diyerek ref-i livâ-yı isyan ettiklerinde haklarında isti'mâl olunacak tedâbir-i şedîdeden ziyade bağı u tuğyanlarını mücib olacak hiçbir sebep olmayıp matlûblarının is'âfi kendilerinin metbû'ları olan devleti hüsn-i hareket ve itaatleriyle temine mütevakkıf bulunduğunu Avrupalılara isbat için zaruri olarak bazı fedakârlıklara mecbur olmak Devlet-i Aliyye'yi hakikaten her zaman için yeni bir içtihadı icbâr eden hallerdir.

Vakt-i zarurette bazı esasında vehn [u] herem görülen bir binayı beğenmeyip hal-i kadîmine ircâi için temelinden yıkarak sonra açıkta kalmaktan ise mümkün olduğu kadar hal-i hâzırı üzre tamir ve termîm edip derûnunda bir zaman daha geçirmek ve kusurunu si'a-i hale ta'lik eylemek elbette hakîmâne bir harekettir.

Devlet-i Aliyye dahi bir müddet tedâbir-i hakîmâne ile bu yolda idare olunup bazan zuhur etmesi melhûz olan gavâil ve hevâilin mümkün olduğu kadar ehveni ihtiyar edilerek vakit kazanıldığı halde gerek milliyet ve gerek devletçe ittihaz olunacak usulde daima hadd-i itidal gözetilip “Arif ol ehl-i dil ol rind-i kalender-meşreb ol / Ne müslüman-ı kavi ne müllhid-i bi-mezheb ol” fehvâsınca hemân bir orta yol tutulup tebea-i muhtelif-i Devlet-i Aliyye beyrinde buğz u adâveti ve hased ü rekabeti tevlid edecek her türlü esbâbdan ictinaba medâr olacak vesâite tevessül olunmalıdır.

Bugün tedâbire riayet olunduğu halde umumen efkâr-ı ahâli birtakım kadîm ve sakîm yadigârlardan tahliye olunabileceğinden menâfi-i sahiha-i umûmiye cihetinde tabîi bir ittihad hâsıl olup düşmanlarımız icrâ-yı nüfuzlarına dahil-i memâlikde vesâit bulamazlar.

Bu tedâbirin kuvveden fiile gelmesine gelince bazı maarif-mendânının zannı gibi yalnız halkın okuyup yazma öğrenmesiyle mümkün olmayıp ancak ahâlinin kesb edeceği malûmâtın evveleminde bu maksada hizmet edebilecek bir yolda olmasına mütevakkıftır ki o da Mekteb-i Sultânî gibi birkaç mektebin daha küşâd olunmasıyla husul bulur.

Tebea-i Devlet-i Aliyye'nin efkârı bu sûrette terbiye edildikten sonra ileride mübânenet-i efkâr cihetiyle hâsıl olan her türlü gavâlden kurtulup devletin kuvvet ve kudreti mücerred terakkiyât-ı medeniyeye masrûf olacağından az zaman içinde mülk ü milletce ne kadar menâfi' ve fevâid görüleceği müstağni-i beyândır.

Fakat erbâb-ı siyasete malum olduğu üzere her devletin umûr-ı dahiliye ve hariciyesi yekdiğerine merbût olmağla münasebât-ı düveliyenin mesâlih-i dahiliyeye daima tesirât-ı külliyesi olacağından ve bâhusus düvel-i sâireye nisbetle Devlet-i Aliyye'ce bunun bir kat daha ileride bir derecede bulunması münker bulunmadığından dahilî herhangi işe teşebbüs olunacak olsa ibtidâ umûr-ı hariciyeye hâsıl olacak tesirâta dikkat ve itina etmek lâzımedendir. Binaenaleyh hidemât-ı Devlet-i Aliyye'de buldukça vuku bulan icraâtımı bir esas-ı sahih üzerine bina etmek için daima münasebât-ı hariciye-i Devlet-i Aliyye'yi bir mikyâs addedip ona göre tevfiq-i hareket eylerdim.

Yirmi otuz seneden beri Devlet-i Aliyye'nin ahvâl-i dâhiliyesi tegayyür ettiği gibi bu aralık Avrupa politikası da büsbütün yeni bir yol aldı. Lâkin bunun Devlet-i Aliyye'ce olacak tesirâtına nakl-i kelâm olununca düvel-i garbiyenin ahvâl-i hâzırası hiçbir vakitte şâyân-ı emniyet olamayıp şimdiki halde efkâr-ı şarkiyede zî-medhal olan en ziyade Rusya Devleti olduğundan düvel-i garbiyeyi idare etmek için Rusya politikasıyla onların ırk rekabetlerini tahrik ile yeniden bir müvazene-i politikîyeye hâsıl etmek müstahîl-ı imkân değildir. Bu bâbda lâzım gelen izahât ve tafsilâtın tahririne kuvâ-yı tabiiyemin tahammülü olmadığından bunu halefim olabilecek zâtin dirayet ve ictihadına bırakırım.

Az sözle çok mâna ifade ettim. "Fa'tebirû ya üli'l-ebsar" [Ey akıl sahipleri ibret alın]. İşte ben dağdağa-i fenayı terk ile azm-i hakikat ettim, burada bana hiçbir mu'terizin seng-i itirazı erişmek mümkün değildir.

ÂLÎ

"Âli Paşa Merhumun Vasiyetnamesidir", *Hakayku'l-Vekayi*, no. 381 (24 Receb 1288/9 Teşrîn-i evvel 1871), s. 1-2.